

MUSTAQIL TA'LIM JARAYONIDA TALABANING HUQUQ VA MAJBURIYATLARI: QIYOSIY TAHLIL.

Bekchanov Yashnarbek Jumanazar o'g'li

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti, Ijtimoiy-Iqtisodiy fanlar fakulteti, Huquq kafedrası o'qituvchisi bekchanovyashnarbek@gmail.com

ANNOTATSIYA. Ushbu ilmiy tezisdagi kredit-modul tizimi sharoitida talabalarning mustaqil ta'lim faoliyatidagi huquqiy maqomi qiyosiy-huquqiy jihatdan tadqiq etiladi. Maqolaning asosiy maqsadi - talabani ta'lim olish huquqi va uning zimmasidagi akademik majburiyatlar o'rtasidagi muvozanatni (balansni) tahlil qilishdir. Tadqiqotda O'zbekiston Respublikasining ta'lim sohasidagi qonunchiligi va xalqaro akademik standartlar qiyoslanib, talabani mustaqil ta'limdagi sub'yektiv huquqlarini kafolatlash va majburiyatlarni buzganlik uchun huquqiy javobgarlik masalalari bo'yicha ilmiy xulosalar berilgan.

I BOB. MUSTAQIL TA'LIMDA TALABA HUQUQIY MAQOMINING NAZARIY ASOSLARI.

Oliy ta'lim tizimining kredit-modul tizimiga o'tishi munosabati bilan talabani sub'yektiv huquqlari va majburiyatlari doirasi kengaydi. Ushbu bobda talaba huquqiy maqomining fundamental asoslari va uning mustaqil ta'lim jarayonidagi transformatsiyasi tahlil qilinadi.

1.1. Huquqiy maqom tushunchasi va uning tarkibiy qismlari.

Yuridik fanda huquqiy maqom (status) tushunchasi shaxsning jamiyat va davlat tizimidagi o'rnini belgilovchi huquqiy normalar yig'indisi sifatida ta'riflanadi. Oliy ta'limda talabani huquqiy maqomi murakkab tuzilishga ega bo'lib, u nafaqat ta'lim oluvchi, balki intellektual jarayonning faol ishtirokchisi sifatida namoyon bo'ladi.

Maqomning tarkibiy elementlari:

Umumhuquqiy status: O'zbekiston Respublikasi fuqarosi sifatida Konstitutsiyada belgilangan barcha inson huquqlari va erkinliklaridan foydalanish.

Maxsus (professional) status: Ta'lim to'g'risidagi qonunchilik bilan belgilangan, faqat talabalarga xos bo'lgan huquq va majburiyatlar.

Individual status: Muayyan OTM va talaba o'rtasidagi shartnoma hamda talabani shaxsiy yutuqlari (masalan, stipendiya sohibi bo'lish) bilan bog'liq bo'lgan huquqlar.

Mustaqil ta'lim sharoitida maqomning transformatsiyasi:

An'anaviy ta'limda talaba asosan axborotni "qabul qiluvchi" (passiv sub'yekt) rolda bo'lsa, mustaqil ta'limda u "bilim menejeri" (faol sub'yekt) maqomiga o'tadi. Bunda quyidagi huquqiy jihatlar ustuvorlik kasb etadi:

Akademik erkinlik huquqi: Bu huquq talabaga o'quv dasturi doirasida o'z qiziqishlaridan kelib chiqib, tadqiqot yo'nalishini belgilash imkonini beradi. Talaba darsliklar bilan cheklanib qolmasdan, xalqaro huquqiy bazalar, sud amaliyoti va xorijiy adabiyotlarni mustaqil tanlash huquqiga ega. Bu uning intellektual mulk yaratishdagi ilk qadami hisoblanadi.

Axborot olish va resurslardan foydalanish huquqi: Oliy ta'lim muassasasi talabaga faqat xona berish bilan cheklanib qolmasligi shart. Huquqiy jihatdan OTM talabani elektron

kutubxonalar, ilmiy-metodik materiallar va masofaviy ta'lim platformalari (LMS) bilan ta'minlashga yuridik majbur. Talaba uchun bu huquq bo'lsa, muassasa uchun bu shartnomaviy va qonuniy majburiyatdir.

1.2. Qonunchilikdagi aks etishi.

Talabaning mustaqil ta'limdagi huquqiy holati O'zbekiston Respublikasining bir qator normativ-huquqiy hujjatlari bilan kafolatlangan bo'lib, ularni quyidagi iyerarxik tartibda tahlil qilish mumkin:

1. Konstitutsiyaviy kafolatlar.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 50-moddasiga ko'ra, har kim ta'lim olish huquqiga ega. Ushbu norma mustaqil ta'lim kontekstida talabaning bilim darajasini cheklovsiz oshirish imkoniyatini kafolatlaydi. Shuningdek, Konstitutsiyada belgilangan fikrlash va ijod erkinligi talabaning mustaqil ilmiy xulosalar berish huquqining poydevori hisoblanadi.

2. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun (Yangi tahrir).

Qonunning 45-moddasida ta'lim oluvchilarning huquqlari batafsil bayon etilgan. Mustaqil ta'lim nuqtai nazaridan quyidagilar o'ta muhim:

O'quv rejasiga muvofiq bilim olish: Bu talabaning mustaqil ish uchun ajratilgan soatlarni talab qilish huquqini bildiradi.

Individual o'quv rejasida o'qish: Talabaga o'zining mustaqil ta'lim traektoriyasini shakllantirish, fanlarni tanlash va o'zlashtirish tezligini (kredit-modul tizimi doirasida) belgilash huquqi berilgan.

3. Vazirlar Mahkamasining 824-sonli Qarori (Kredit-modul tizimi).

Ushbu hujjat mustaqil ta'limning huquqiy mexanizmini belgilab beradi. Unga ko'ra:

Mustaqil ta'lim o'quv jarayonining majburiy qismi sifatida e'tirof etiladi.

Talabaning mustaqil ishi o'qituvchi tomonidan baholanishi va bu baho umumiy natijaga ta'sir qilishi shartligi belgilangan. Bu esa talabaning o'z mehnati natijasini rasmiy e'tirof etilishini talab qilish huquqini tug'diradi.

II BOB. MUSTAQIL TA'LIMDA TALABANING SUB'YEKTIV HUQUQLARI: QIYOSIY TAHLIL.

Mustaqil ta'lim jarayoni talabaning shunchaki darslik o'qishi emas, balki murakkab huquqiy munosabatlar majmuidir. Ushbu bobda talabaning sub'yektiv huquqlari - ya'ni uning o'z xohish-irodasi bilan amalga oshiradigan va qonun bilan himoyalangan imkoniyatlari qiyosiy tahlil qilinadi.

2.1. Akademik yordam va maslahat olish huquqi: Xalqaro va milliy tajriba.

Mustaqil ta'lim - bu o'qituvchisiz ta'lim degani emas. Aksincha, bu jarayonda o'qituvchining roli "ma'ruzachi"dan "menedjer" yoki "tutor" (yo'l ko'rsatuvchi) maqomiga o'tadi.

Xalqaro amaliyot tahlili:

AQSh va Buyuk Britaniya: Universitetlarda "Office Hours" (Qabul soatlari) tushunchasi huquqiy-etik norma hisoblanadi. Professor har haftada kamida 2-4 soatni faqat talabalarning mustaqil tadqiqotlari va loyihalari bo'yicha maslahat berishga ajratishi shart. Bu vaqt o'qituvchining mehnat shartnomasida qat'iy belgilangan majburiyat, talaba uchun esa kafolatlangan huquqdir.

Germaniya: "Seminar" tizimi talabani mustaqil ishi asosiga qurilgan bo'lib, professor talaba bilan yakka tartibda (Face-to-face) muloqot qilish orqali uning ilmiy yo'nalishini to'g'rilab turadi.

Milliy tizimdagi holat va qiyos:

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 824-sonli qarorida o'qituvchi zimmasiga mustaqil ta'limga uslubiy rahbarlik qilish majburiyati yuklatilgan. Biroq, amaliyotda quyidagi disproporsiya (nomutanosiblik) ko'zga tashlanadi:

Deklarativlik: Qog'ozda maslahat soatlari bor, lekin ularning huquqiy mexanizmi (qachon, qayerda va qanday shaklda o'tilishi) ko'p hollarda shaffof emas.

Yuklama muammosi: O'qituvchi o'quv yuklamasida mustaqil ta'limni tekshirish va maslahat berish soatlari ko'pincha ramziy (kam soat) qilib ko'rsatiladi.

Ilmiy-huquqiy taklif: Oliy ta'lim to'g'risidagi normativ hujjatlarga "Akademik konsultatsiya huquqi" tushunchasini kiritish va har bir fan sillabusida professorning talabalar bilan individual ishlash vaqtini aniq yuridik muddatlar bilan belgilash lozim. Bunda "tutorlik" xizmati o'qituvchining asosiy ish soatlarining kamida 15-20 foizini tashkil etishi maqsadga muvofiq.

2.2. Baholash mezonlarining shaffofligi va e'tiroz bildirish (apellyatsiya) huquqi.

Mustaqil ta'lim samaradorligini baholash jarayoni korrupsiyaviy xavf-xatarlar eng yuqori bo'lgan nuqtadir. Shu sababli, talabani baholashdagi huquqlarini himoya qilish muhim yuridik ahamiyatga ega.

2.2.1. Baholash rubrikalari (Rubrics) bilan tanishish huquqi.

Huquqiy davlatda har qanday qaror (baholash ham qaror hisoblanadi) oldindan ma'lum bo'lgan mezonlar asosida qabul qilinishi shart (Huquqiy aniqlik prinsipi).

Huquqiy kafolat: Talaba topshiriqni olishdan oldin, u qanday mezonlar (masalan: kreativlik uchun 20 ball, manbalar tahlili uchun 30 ball, imlo uchun 10 ball) asosida baholanishini bilish huquqiga ega.

Agar o'qituvchi ushbu mezonlarni e'lon qilmasdan baho qo'ysa, bu holat talabani huquqlarini buzish va bahoni haqiqiy emas deb topishga asos bo'ladi.

2.2.2. Apellyatsiya huquqi: Himoya mexanizmi.

Mustaqil ish natijasi bo'yicha qo'yilgan baho talabani sub'yektiv huquqiy maqomiga (stipendiya olishi, reytingi, o'qishdan chetlatilmasligi) ta'sir qiladi. Shuning uchun:

Asoslantirish majburiyati: O'qituvchi talabaga nega bunday baho qo'yilganini yozma yoki og'zaki dalillab berishi shart.

Ma'muriy apellyatsiya: OTM tarkibida mustaqil ekspertlardan iborat (o'sha fan o'qituvchisi kirmagan holda) Apellyatsiya komissiyasi faoliyat ko'rsatishi kerak.

Qiyosiy tahlil: Yevropa universitetlarida talaba o'zining mustaqil ishiga qo'yilgan baho yuzasidan o'qituvchi bilan "bahslashish" (Academic debate) huquqiga ega va bu uning shaxsiga emas, bilish qobiliyatiga berilgan baho sifatida ko'riladi.

III BOB. MUSTAQIL TA'LIMDA TALABANING AKADEMIK MAJBURIYATLARI.

Huquqshunoslikda har qanday sub'yektiv huquq unga mutanosib bo'lgan yuridik majburiyatni keltirib chiqaradi. Mustaqil ta'limda talabaning erkinligi uning o'z ta'limi natijalari uchun shaxsiy mas'uliyatini huquqiy jihatdan mustahkamlaydi.

3.1. Shaxsiy mas'uliyat va o'z vaqtida bajarish majburiyati.

Mustaqil ta'lim jarayonida talaba o'zining vaqt resurslarini boshqaruvchi (time-manager) sifatida namoyon bo'ladi. Bu jarayonda shaxsiy mas'uliyat faqat axloqiy tushuncha emas, balki **yuridik majburiyat** hisoblanadi.

3.1.1. O'quv yuklamasini o'zlashtirish majburiyati.

Kredit-modul tizimida mustaqil ta'lim soatlari umumiy yuklamaning ajralmas qismidir. Talaba o'z ixtiyori bilan darsga kelmasligi mumkin emas, xuddi shunday mustaqil ta'lim soatlarini ham o'zlashtirishdan bosh tortish huquqiga ega emas.

- **Huquqiy asosi:** O'quv rejasida belgilangan mustaqil ish topshiriqlarini bajarmaslik - o'quv shartnomasi shartlarini buzish deb hisoblanadi.

- **Akademik qarz:** Agar talaba mustaqil ishlarni topshirmasa, uning yakuniy nazoratga kirishi huquqiy jihatdan cheklanadi. Bu esa "akademik qarz" yuzaga kelishiga va natijada talabalar safidan chetlashtirilishga sabab bo'ladigan yuridik fakt hisoblanadi.

3.1.2. Muddatga (Deadline) rioya qilish majburiyati

Huquqiy munosabatlarda muddat muhim ahamiyatga ega. Mustaqil ta'limda topshiriqni topshirish muddati o'qituvchi tomonidan o'rnatilgan ixtiyoriy sana emas, balki **protsessual muddatdir**.

- **Yuridik oqibati:** Muddatning uzrli sababsiz buzilishi talaba uchun salbiy huquqiy oqibatlarni (ballni pasaytirish yoki ishni qabul qilmaslik) keltirib chiqaradi. Bu talabada huquqiy intizom va kelajakdagi professional mas'uliyat hissini (masalan, sud majlislariga yoki shartnoma muddatlariga rioya qilish) shakllantiradi.

3.2. Akademik halollik (Academic Integrity) majburiyati

Akademik halollik - bu ta'lim tizimining huquqiy va axloqiy "immuniteti"dir. Bu majburiyat talabadan o'z ishini begona ta'sirlarsiz, shaxsan va original tarzda bajarishni talab qiladi.

3.2.1. Plagiatga yo'l qo'ymaslik va Intellektual mulk himoyasi

Plagiat - bu o'zganing fikri, g'oyasi yoki matnini o'zlashtirib olish bo'lib, u intellektual mulk huquqining qo'pol buzilishidir.

- **Huquqiy maqomi:** Mustaqil ish doirasida ko'chirmachilik qilish nafaqat akademik xato, balki boshqa shaxsning mualliflik huquqini buzish hisoblanadi.

- **Sun'iy intellektdan foydalanish:** Bugungi kunda sun'iy intellekt tomonidan yaratilgan matnlarni o'ziniki qilib ko'rsatish ham akademik halollik majburiyatini buzish sifatida baholanmoqda.

3.2.2. Qiyosiy-huquqiy jihat: Jazo choralari tizimi.

Xalqaro tajriba va milliy qonunchilik o'rtasidagi farqlar ushbu majburiyatni buzganlik uchun qo'llaniladigan sanksiyalarda ko'rinadi:

1. **G'arbiy model (AQSh, Angliya, Janubiy Koreya):** Plagiat uchun "Nol tolerantlik" (Zero tolerance) prinsipi amal qiladi. Talaba bir marta ko'chirmachilik qilsa, u nafaqat fandan

yiqladi, balki universitetdan butunlay haydalihi va boshqa OTMga qabul qilinmasligi ("qora ro'yxat") mumkin.

2. **Milliy model (O'zbekiston):** Bizning tizimimizda hozirda asosan ma'naviy-axloqiy choralar yoki ballni pasaytirish qo'llanilmoqda. Biroq, ta'lim sifatini ta'minlash uchun ushbu choralar tizimini **yuridik jihatdan qat'iylashtirish** zarur.

IV BOB. HUQUQ VA MAJBURIYATLAR MUVOZANATI: MUAMMOLAR VA YECHIMLAR.

Huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati prinsiplariga ko'ra, har qanday ijtimoiy munosabatda huquq va majburiyatlar mutanosib bo'lishi (balans) shart. Oliy ta'limda mustaqil ta'limni tashkil etishda ushbu muvozanatning buzilishi ta'lim sifatining pasayishiga va akademik muhitdagi inqirozlarga olib keladi.

4.1. Disproporsiya muammosi va uni bartaraf etish yo'llari.

Hozirgi kunda oliy ta'lim amaliyotida "majburiyatlar diktaturasi" kuzatilmoqda. Ya'ni, talabaga qo'yiladigan talablar (topshiriqni vaqtida topshirish, platformaga yuklash, davomat) qat'iy nazorat qilinadi, biroq uning bunga javoban kutadigan huquqlari ko'pincha e'tibordan chetda qolmoqda.

4.1.1. Muammoning mohiyati.

Resurslar yetishmovchiligi: Talabadan mustaqil tadqiqot talab qilinadi, lekin OTM unga pullik xalqaro ilmiy bazalarga (masalan, Scopus, Web of Science, LexisNexis) bepul kirish imkonini yaratib bermaydi.

Aloqa uzilishi (Feedback): Talaba mustaqil ishini topshiradi, lekin o'qituvchidan sifatli taqriz yoki xatolar ustida ishlash bo'yicha maslahat olmaydi. Bu huquqiy jihatdan "shartnomaviy majburiyatning lozim darajada bajarilmasligi" sifatida baholanishi kerak.

4.1.2. Yuridik yechim: Shartnomaviy munosabatlarni isloh qilish.

Muammoni hal qilish uchun ta'lim shartnomalarini (kontrakt) qayta ko'rib chiqish lozim:

O'zaro javobgarlikni mustahkamlash: Shartnomada OTMning majburiyati sifatida nafaqat "o'qitish", balki "mustaqil ta'lim uchun zaruriy texnik-huquqiy infratuzilmani yaratish" bandini kiritish.

Sifat kafolati: Agar OTM talabani va'da qilingan resurslar bilan ta'minlamasa, talaba o'z majburiyatlarini bajarishni kechiktirish yoki shartnomaviy chegirmalar talab qilish bo'yicha huquqiy asosga ega bo'lishi lozim.

4.2. Huquqiy ong va akademik madaniyatni oshirish.

Mustaqil ta'limning samaradorligi faqat qonunlarga emas, balki talaba va o'qituvchining huquqiy madaniyatiga ham bog'liq.

4.2.1. "Ijrochi"likdan "Sub'yekt"likka o'tish.

Ko'p hollarda talabalar o'z huquqlarini bilmasliklari sababli mustaqil ta'limga shunchaki "buyruqni bajarish" deb qaraydilar. Bu ularni akademik munosabatlarning mustaqil sub'yektidan passiv ob'ektiga aylantiradi.

Huquqiy savodxonlik: Talabaga semestr boshida uning mustaqil ta'lim jarayonidagi huquqlari (tanlash erkinligi, apellyatsiya, maslahat olish) bo'yicha "Yo'riqnoma" (Handbook) berilishi shart.

4.2.2. Akademik etika va huquqiy mas'uliyat integratsiyasi.

Mustaqil ta'lim doirasida huquqiy madaniyatni oshirish quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Insofli foydalanish (Fair use): O'zganing asarlaridan iqtibos olish madaniyatini shakllantirish.

Korrupsiyaga murosasizlik: Mustaqil ishni "sotib olish" yoki "boshqaga qildirish" nafaqat akademik o'g'rilik, balki kelajakdagi korrupsion xatti-harakatlarning poydevori ekanligini anglatish.

XULOSA VA TAKLIFLAR.

Mustaqil ta'lim jarayonida talabanning huquq va majburiyatlarini qiyosiy-huquqiy tahlil qilish, shuningdek, xalqaro ta'lim standartlarini o'rganish natijasida milliy oliy ta'lim tizimini transformatsiya qilishga qaratilgan quyidagi konseptual taklif va xulosalar ilgari suriladi:

1. "Talaba huquqlari xartiyasi"ni (Charter of Student Rights) ishlab chiqish va joriy etish.

Hozirgi kunda talabanning huquqlari turli tarqoq normativ hujjatlarda aks etgan bo'lib, bu ularning amaliyotda to'liq qo'llanilishini qiyinlashtiradi.

Kengaytirilgan asos: Har bir Oliy ta'lim muassasasida mustaqil ta'lim jarayonidagi o'zaro huquqiy munosabatlarni, talabanning akademik erkinlik chegaralarini va ma'muriyatning majburiyatlarini belgilovchi yaxlit lokal hujjat - "Xartiya" qabul qilinishi shart. Bu hujjat talabaga o'z huquqlarini himoya qilish uchun yuridik vosita bo'lib xizmat qiladi.

2. Akademik halollik standartlarini unifikatsiya qilish va sanksiyalarni qat'iyalashtirish.

Plagiat va akademik firvargarlikka qarshi kurashishda yagona yondashuvning yo'qligi ta'lim sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Kengaytirilgan asos: Oliy ta'lim darajasida plagiat, ko'chirmachilik va sun'iy intellekt generatorlaridan insofsiz foydalanish holatlari uchun yagona huquqiy javobgarlik choralari tizimini yaratish lozim. Bunda sanksiyalar "ogohlantirish - fandan mahrum qilish - talabalar safidan chetlatish" kabi aniq bosqichlardan iborat bo'lishi va barcha OTMlar uchun majburiy xarakterga ega bo'lishi zarur.

3. OTMning infratuzilmaviy majburiyatlarini qonuniy mustahkamlash.

Mustaqil ta'lim talabanning faqat o'z kuchi bilan amalga oshiriladigan jarayon emas, u resurslarga bog'liq.

Kengaytirilgan asos: OTMning talabaga masofaviy ilmiy bazalar, 135lectron huquqiy tizimlar (masalan, Lex.uz, Sudyoz.uz) va xalqaro raqamli kutubxonalarga (JSTOR, EBSCO) bepul kirish imkonini yaratib berishini majburiy litsenziya talabi sifatida belgilash lozim. Resurs bo'lmagan joyda sifatli mustaqil ta'lim va baholash ob'ektiv bo'lishi mumkin emas.

4. "Feedback" (qayta aloqa) tizimini protsessual element sifatida belgilash.

Mustaqil ta'limning eng zaif nuqtasi - o'qituvchi tomonidan qayta aloqaning yo'qligidir.

O'qituvchining talaba topshirgan mustaqil ish yuzasidan mazmunli taqriz (retsenziya) berish majburiyatini o'quv jarayonining majburiy protsessual elementi sifatida belgilash zarur. Baho shunchaki raqam emas, balki talabanning xato va yutuqlarini tahlil qiluvchi huquqiy-pedagogik xulosa maqomiga ega bo'lishi lozim. Bu o'qituvchining mehnat yuklamasida (soatbay hisobida) aniq aks etishi shart.

YAKUNIY XULOSA.

Mustaqil ta'lim - bu shunchaki o'qitish uslubi emas, balki talaba va OTM o'rtasidagi yangi turdagi ijtimoiy-huquqiy shartnomadir. Ushbu jarayon talabaning akademik erkinligi va shaxsiy mas'uliyati kesishgan strategik nuqta hisoblanadi.

O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, huquq va majburiyatlarning mutanosibli (balansi) ta'minlangan taqdirdagina:

Ta'lim sifati xalqaro reytinglar darajasiga ko'tariladi;

Bo'lajak mutaxassisda mustaqil qaror qabul qilish va huquqiy javobgarlik madaniyati shakllanadi;

Akademik muhitda korrupsiya va insofsizlik holatlariga nisbatan huquqiy immunitet hosil bo'ladi.

FOYDALANILGAN NORMATIV-HUQUQIY HUJJATLAR RO'YXATI.

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi.
2. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni (Yangi tahrir, 2020-yil 23-sentyabr, O'RQ-637-son).
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmoni.
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 31-dekabrda "Oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini kredit-modul tizimi bilan tashkil etish tartibi to'g'risida"gi 824-sonli Qarori.
5. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining (hozirgi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi) tegishli buyruqlari bilan tasdiqlangan "Talabalar mustaqil ishini tashkil etish, nazorat qilish va baholash tartibi to'g'risida"gi Namunaviy Nizomlar.